

HEGEL'İN FELSEFESİNDE ETİK, POLİTİK OLAN VE ÖZGÜRLÜK

Bünyamin BEZCİ*

ÖZET

Hegel için politik olan ile etiğin bağlantısını özgürlük kavramı oluşturmaktadır. Bireyin doğadan ve toplumdaki özerk olduğu özgürlük kavramının Kantçı kavranışının aksine Hegel, insanın toplumsal varlığı ile kişisel varlığını uzlaştırmaya çalışmıştır. Özgürlüğün ilk şartı bireyin özbilince sahip olması, yani kendi kendisinin farkında olmasıdır. Fakat insanın toplumsallığıyla uzlaştırılmayan özgürlük, gerçek özgürlük değildir.

Diğer taraftan Hegel özgürlüğü tarihsel olarak ele almaktadır. Bu anlamda özgürlük, ancak Batı toplumlarında tamamlanmış haline kavuşmaktadır. Hegel, özgürlüğün pratik politik dünyada somutlaşmış halinin Prusya Devleti, daha genel söylersek modern devlet olduğunu düşünmektedir. Hegel'e göre modern devlet, gücün adaletle birleştiği devlettir. Yani devlet, hem politik hem de etik bir varlıktır. Hegel toplumsal kurumların, özgürlüğün gerçekleşmesiyle meşruiyet kazandıklarını iddia etmektedir. Diğer taraftan da etik yaşamı kendinde somutlaştıran devlet, en üst normatif bir kurumdur. Bu çalışmanın konusunu Hegel'in peşinde olduğu birey-toplum sentezinin, etik ve politik olan kavramları çerçevesinde anlaşılması oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Felsefesi, Etik, Politik Olan, Özgürlük

1. Giriş

Hegel'in felsefesi özellikle birbirini tamamlayıcı iki eleştiri üzerine oturmaktadır. Hegel bir taraftan Kant'ın soyut ve bireysel etiğini eleştirirken, diğer taraftan da sadece bireylerin özel çıkarına dayanan sivil toplum anlayışını eleştirmektedir. Hegel'in hukuk felsefesi, insanın politik bağımsızlığının nasıl sağlandığı üzerine felsefi bir soru olarak okunabilir. Hegel, insanın burjuva toplumunun bir üyesi olarak özgürlüğünü nasıl gerçekleştirdiği ve aynı zamanda bu toplumun kendiliğinden politikleşmesinin önüne nasıl geçilebileceği sorusuna yanıt aramıştır (Rhonheimer, 1979:17). Bu anlamda Hegel, özellikle tümlük arasında büyük bir sentezin peşine düşmüştür (Touraine, 2000:93). Bu çalışmanın konusunu da Hegel'in peşinde olduğu bu sentezi, etik, politik olan ve özgürlük kavramları çerçevesinde anlamaya çalışmak oluşturmaktadır.

---

* Arş. Gör. Dr., Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü (bbezci@gmail.com)

2. Hegel'in Etik Anlayışının Politik Olanla İlişkisi

Hegel'e göre tin, kendisini bireyin özgür ve rasyonel iradesinde kısmen, toplumsal kurum ve yasalarda tam anlamıyla ifade eden bir güçtür. Hegel, Kant'tan farklı olarak felsefeyi doğa bilimlerin hizmetinde görmez. Bu bağlamda etik de psikoloji ve doğa bilimine tabi değildir. Hegel'in etik kavramlaştırmasıyla politik teori arasında kurduğu bağlantının ayırt edici en önemli özelliği, bireye değil topluma öncelik tanınmasıdır. Hegel'in felsefesinin genel çizgisi, tümel ve evrensel olanın tikel ve özel olana, zihinsel olanın duyumsal olana üstünlüğünü ifade eder. Bu anlamda Kant'ın rasyonalizm ile empirizmi ya da zihinsel olanla duyumsal olanı birarada anlamlandırma kaygısına Hegel'de rastlanmaz. Hegel için akıl asıl gerçeği düşünebilir ve bunu hiçbir empirik desteğe ihtiyaç duymadan sadece düşünme yoluyla yapabilir (Özlem, 1984:71).

Böyle değerlendirildiğinde Hegel'in etik anlayışı, pratik olana değil idealist olana, bireyciliğe değil özgeciliğe önem vermektedir. Etik en iyiyi özgürlük oluşturmaktadır. Özgürlüğün iyi olarak ortaya konması, Hegel'in etik anlayışının teleolojik yanını oluşturmaktadır.

Hegel, özgürlüğü klasik liberal anlayıştaki gibi bireyselci bağlamda istenilenin yapılması ya da negatif özgürlük olarak bireyin devlet karşısında korunması olarak algılamaz. Hegel, tercihlerimiz akla dayandığında ve duygularımıza gem vurabildiğimizde gerçekten özgür olabileceğimizi söyler. Bu bağlamda gerçek özgürlük, ancak rasyonel bir düzen ya da toplumda varolabilir. Bu nedenle Hegel'in asıl gayesi, bireyin kendisine ve topluma karşı ödevlerini dengelemektir. Birini diğerine tercih etmek değildir. Hegel'de hem birey hem de toplum için yıkıcı olmayan hakiki özgürlüğün, bir cemaatin etik hayatında temellenmiş olması gerekir (West, 1998:57). Bireyin toplum karşısındaki yükümlülükleri ile bireyin kendi isteklerini dengeleme arzusu, Hegel'in etik anlayışının deontolojik yanını oluşturur.

Hegel'e göre, bireylerin subjektif özgürlüğe erişme hakları, ancak objektif ahlaki realiteye mensup olmalarıyla tatmine kavuşur (Hegel, 1991:143). Objektif ahlaklılık ise, adet/gelenek (*Sitte*) olarak anlaşılabilir. Bu anlamda etik, toplumun geleneksel değerleri ve pratikleri üzerine inşa edilmelidir. Hegel, varolan toplumsal değerleri dikkate almadan işe sıfırdan başlayan her etik anlayışını tehlikeli bulur (West, 1998:56). Bu nedenle Hegel Tarih Felsefesi'nde tını ve özgürlüğün gelişim basamaklarını, bir bütüne doğru gitmek üzere birbirine bağlanan halkalar olarak, halkların kültürel gelişiminde ve onların geliştirdikleri devlet tiplerinde izler (Özlem, 1984:73). Bu devlet tiplerini

Doğulu, Grek, Roma ve Hristiyan-Germen olarak ardıllandıran Hegel, doğuda tek kişinin, Grek ve Roma'da birkaç kişinin, Hristiyan-Germen halklarında her kişinin özgür olduğunu düşünür.

Hegel'e göre, bireylerin isteklerini cemaatin ihtiyaçlarını görmezden gelerek gerçekleştirmeye çalışmak ya da bireylerin kendilerini vicdan ve kanaatlerine göre yönetmeleri, yani sonuçlarına aldırış etmeksizin yapılanın ve niyetin doğruluğunu ortaya koymaya çalışmak çıkar yol değildir. Bu nedenle Hegel'in tüm gayreti, toplum içinde özgürlüğü gerçekleştirmek olmuştur.

Bu bağlamda Hegel, öncelikle liberal özgürlük anlayışını sorgular. Hegel'e göre, isteklerimiz içinde yaşanan toplum tarafından şekillendirildiğinden, özgürlük sadece istenilenin yapılması değildir. Etik anlayışını Kant'ın düşüncesinin eleştirisi üzerine kuran Hegel'e göre, Kant ne yapmamız gerektiğiyle ilgili asla somut bir şey söylememektedir. Bu nedenle etik, Kantçı anlamda sadece deontolojik olarak kavranamaz. Ayrıca Hegel, Kant'ın insanı rasyonel ve doğal boyut olarak ikiye bölmelerini ve insanın doğal yanına tatmin ve gerçekleşme hakkı tanımamasını eleştirir. Hegel bir toplum içinde şekillenen ahlaki doğamızla, varlığımızın rasyonel boyutunun sentezini yapmaya çalışır. Böyle bir sentez gerçekleştiğinde, içinde her birimiz bir yandan bütünü iyilik ve mutluluğuna katkıda bulunurken, kendi gerçek tatmin, özgürlük ve mutluluğumuzu da yaşayacağımız organik cemaata erişiriz. Hegel'in etik teorisinin hedefi, bireyin özgürlüğünün cemaat içinde gerçekleşebileceğini göstermeye çalışmaktır denilebilir. Belki de böylesi zıtlıkları bağdaştırma uğraşı, Hegel'i okuyanların onu farklı yorumlamasının nedenlerinden biridir.¹

Nitekim modern devlette yasallık, ahlak ve etik hayat (*Sittlichkeit*) birbirlerinden ayrı alanlar haline gelmiştir. Hegel'in sorunu, bu alanların ortak mensubu olarak bireyin, kendi kaynaklarına dayanarak ilgili alanların her birinin iddialarını bütünleştirmesidir (Benhabib, 1999:73). Kaçınılmaz olarak belli tarihsel pratiklere ve ilişkilere gömülü olan bireylerin iyiliği, ait oldukları topluma ve ele geçirdikleri toplumsal ve siyasal rollere bağlıdır (Kymlicka, 2003:293). Özgürlüğün toplumsal kavranışı, evrenselliğine de engel

---

¹ Popper'e göre Hegel, totaliter sistemin Platondan sonra en büyük ismidir. Ancak onu bir özgürlük felsefecisi olarak da okuyanlar mevcuttur. Hatta Taylor gibi komünütaryan liberaller onun cemaat ile bireyi uzlaştırma gayretlerinden etkilenmişlerdir. Nitekim komünütaryenler Hegel'in insanla dünyayı uzlaştırma isteğini önemsemektedirler (Kymlicka, 2003:292.)

oluşturmaktadır.² Bu nedenle Hegel özgürlüğü, Kant gibi tüm insanların sahip olduğu bir şey olarak anlamamaktadır. Aslında özgürlük, tarihselliğinin ve mekanın karakteristik nitelikleri tarafından farklı anlaşılabilir (MacIntyre, 2001a:232).

Machiavelli'den beri modern politika anlayışın etikten bağımsız olduğuna ikna olmuşuzdur. Oysa Eski Yunan'da politik olan polis için iyi olanın yapılmasıydı. Bu nedenle politika ile etiği birbirinden ayırmak pek de mümkün değildi. Politikbilimde modern dönemin başlangıcı, tam da bu etiğin politik olandan ayrıldığı andır. Fakat etik içeriğinden sıyrılan politik olan ahlaki değerlerin önemsenmediği bir iktidar kavgasından ibaret olarak görülebilmektedir. Hegel'in politik olanı kavrayışı ise, etik üzerine kurgulanmaktadır. Bu anlamda Hegel için politik olan, devlet için iyi olanı, iktidar mücadelesi dâhilinde de yapmayı gerektirmektedir (Hösle, 1997:101). Politik olanın etik ile bağlantı noktası ise, devletin hangi amaçlarının ve bu amaçlara ulaşmak için kullandığı hangi araçların meşru olduğu sorusuna verilen yanıtla ilgilidir.

Hösle'ye göre etik, kurumların, ilişkilerin ya da iradenin nasıl olması gerekiyorsa öyle olma zorunluluğudur. Politik etik ise, politikanın nasıl ve hangi formlar üzerinden işlediğinin ortaya konulmasıdır. Bu anlamda irade, duygular, davranışlar ve kurumlar sorunsallaştırılmaktadır. Politik felsefeyi de bireysel etik ve politik etik olarak ikiye ayıran Hösle, politik etiğin hukuk felsefesi üzerine inşa edildiğini belirtir. Bireysel etik ise, bireysel tavır alışın kendisidir. Bu bağlamda Hösle, kurumların tavır alışlarını da politik etik olarak kavramlaştırmaktadır. Oysa Hegel'e göre, ahlaki (*moralisch*) zorunluluklar ancak gayr-i şahsi ve kurumsal olarak uygulanırsa katlanılabilir. Örneğin bireysel etiğin gereği olarak iyi bir eş olmak, aile içi şiddetin yaygın olduğu bir devlette ahlaki yeterlilik olarak değerlendirilemez. Fakat diğer taraftan iyi bir devletin uyum içindeki aileye gereksinimi olmadığını da düşünemeyiz (Hösle, 1997:104-105). Hegel'in disiplinli düşünme yeteneği kazandırılmış çalışkan bir memur çocuğu olarak kaygısı, dâima toplumsal olanla, bireysel olanı uzlaştırmak olmuştur. Yani "toplumsal değerlere bağlı ama bağımlı olmayan" (Sarıbay, 2000:56) bir birey kavrayışı.

---

²Bu anlamda Kant'ın evrensel etik ilkeleri olarak belirlediği şeyler, aslında, modern liberal bireyciliğe kurucu öğelerinden birini kazandırmış olan Protestanlığın laikleşmiş biçiminin ilkeleri olarak özgün, ama sınırlı bir toplumsallığa tekabül etmektedir (MacIntyre, 2001b:390).

Bu bağlamda Hegel'in kullandığı “*Moralitat*” ve “*Sittlichkeit*” kavramları arasındaki anlam farkı, merakımızı daha iyi açıklamaktadır. Hegel, “*Sittlichkeit*” kavramını, hem kültürdeki (toplum diye okunabilir) önemli sosyal değerler anlamında, hem de toplumdaki kolektif bilinç duygusu anlamında kullanmaktadır. “*Moralitat*” ise, bireyin bir taraftan *Sittlichkeit*'in somut değerlerinden, diğer taraftan kolektif kimlik/özdeşlikten korunmasıdır. Aslında bu kavramlar çok seçici kullanılırsa, bir taraftan Nazi Almanya'sına, diğer taraftan da anarşizme giden yolların taşlarını da döşeyebilir (Hösle, 1997:107). Her iki kavramın ılımlı yorumları ise, modern dönemde devletçi/toplumcu düşünce tarzıyla, liberal bireyci düşünce tarzlarının anahtarını oluşturmaktadır.

Hegel'i Fransız Devrimi'nden etkilenmesine rağmen ne devrimci ne de devrim karşıtı saymak doğrudur. Zira Hegel, döneminin liberal ve muhafazakâr düşüncelerinin sentezini gerçekleştirerek, birey, halk ve devlet arasında bir birlik oluşturmayı amaçlamıştır. Hegel'in gerçek üstünlüğü, toplumsal hayatın karmaşık görüntüsünü aşarak, birey ile toplum arasında yakalayabildiği iyi gerekçelendirilmiş bağlardır (Göhler ve Klein, 1993:300-301).

3. Etiğin Politik Olanla Bağını Kuran Bir Kavram Olarak Özgürlük

Hegel'in etikle ilgili düşünceleri, birbirini tamamlayan üç farklı bağlamda ele alınabilir. Bunlardan ilki; özellikle “*Tin'in Fenomenolojisi*” adlı eserinde ele aldığı yaklaşım tarzıdır. Hegel bu eserinde, tin ve özgürlük kavramlarını sorgulayarak, özgürlüğün oluşumu üzerinde durmaktadır. İkinci bakış açısını Hegel'in tarih felsefesine yaklaşımı oluşturmaktadır. Bu bağlamda Hegel, özgürlüğün tarihsel gelişimini ele almaktadır. Hegel'in etik konusuna yaklaşımını daha yakından kavrayabilmek için gerekli olan üçüncü bakış açımızı ise, “*Hukuk Felsefesinin İlkeleri*” adlı çalışması beslemektedir. Bu eserde Hegel, özellikle birey-toplum-devlet ilişkilerini irdelemekte ve toplum içinde bireyselliğin varolmasını, yani topluma rağmen özgürlüğün birlikte nasıl var olacağını sorgulamaktadır.³ Bu çerçevede Sarıbay'ın sözlerini tersinden okursak beraber olduğumuz için özgürüz, yoksa özgür olduğumuz için beraber değiliz (Sarıbay, 2000:46). Yani toplumsallığımız aslında bizleri özgür kılar, en azından toplumsallığımızla birlikte özgürlüğü sorunlaştırabiliriz. Yoksa özgürlük, salt toplumdaki ve doğadan özerk olmakla açıklanamaz.

---

³ Kant'tan etkilendiği kadar düşüncesinde Hegel'in de izleri takip edilebilen Habermas'a göre, ben ancak bir biz arasında, bir söz ve eylem cemaati içerisinde ben haline gelir. Birey oluş, toplumsallaşmayı öncülemez, daha ziyade ne türden bireyler olacağımızı tanımlayan bu toplumsallaşma türleridir (Benhabib, 1999:104).

Hegel'in etik anlayışı, aydınlanmacı etik teorilerine tepki olarak okunabilir. Kant'ın düşüncesine hakim olan özne-nesne, numen-fenomen, insan-doğa dikotomilerine Hegel'de rastlanmaz. Aslında Hegel'in etik anlayışı, "büyük felsefi sentezlerin etik alandaki ifadesidir" (Cevizci, tarihsiz:220). Etik anlayışının en yüksek iyisini ise, özgürlük oluşturmaktadır. Özgürlüğün amaçlanması, onun teorisinin teleolojik yanıdır. Hegel'in özgürlük anlayışı, bireyin kendisine ve topluma karşı ödevleriyle sınırlandığından aynı zamanda deontolojik ahlak kavramlaştırması dâhilinde düşünülebilir. West'e göre Hegel'in etik anlayışında olduğu gibi, diğer idealist etik teorileri de, bireyin özerkliğini reddetmez. Fakat bireyi organik bütünlüğün değerleriyle uzlaştırır. Bu anlamda hem birey hem de toplum için yıkıcı olmayan hakiki özgürlüğün, bir toplumun etik hayatında temellenmiş olması gerekir (West, 1998:57).

Hegel'e göre tin ve özgürlük ayrılamaz kavramlardır. Özgürlük özerk ve kimseye ya da hiçbir şeye bağımlı olmamak anlamına gelmektedir. Maddenin tözü, onun dışında olmasına rağmen, tinin tözü, kendisiyle beraberdir. İşte bu töz, özgürlüğün kendisidir. Hegel'e göre eğer bir başkasına bağımlı isem, ben ben değilimdir. Özgür olmam kendimle beraber olmamdır (Göhler ve Klein, 1993:305) Hegel'e göre, varlık "kendinde" (*ansich*) olduğunda özbilince sahip değildir. "Kendisi için" (*für sich*) varlık, özbilince sahip olandır. Özbilinçli bir varlık, sadece dış dünyaya karşı meraklı ve zeki değildir. Aynı zamanda kendi kendisi üzerine düşünen ve değerlendirmeler yapan bir varlıktır. Yani varlık, kendi kendisinin farkındadır (Fay, 2001:58). Hegel'in felsefesi tini, kendi kendisinin tam ve tümüyle rasyonel bilinci olarak anlar. Bu bağlamda felsefi bilgi mutlaktır. Çünkü bilgi, başka içsel çelişki ya da eksikliği olmayan bir bilinç formudur. Bilinç ise, özgürlüğün mümkün olan en yüksek anlamda gerçekleşmesine eşdeğerdir (West, 1998:61). Yani, ancak kendi kendinin farkında olma bilgisine sahip olan bireyin özgürlüğünden bahsedebiliriz.

Fakat bireyin modern toplumlardaki gerçek özgürlüğü, sadece kendinin farkında olmasıyla da açıklanamaz. Hegel bu çeşit doğal ve toplumsal etkenlerden beri bir kendilik olarak Kantçı özgürlüğün eksikliğini özellikle vurgulamaktadır. Hegel'e göre, aslolan öncelikle insanın doğal ihtiyaçlarından bağımsızlığını sağlayabilmesi ve sonrasında da kendi özgürlüğünü toplumda yaşayan diğerlerinin özgürlüğüyle sınırlı tutabilmesidir. Gerçek özgürlük, ancak bütün içinde tahayyül edilebilen özgürlüktür. Zira sadece bütün, hiçbir ötekini dışarıda bırakmadan kendi için varlık olabilir (West, 1998:306).

Hegel Tinin Fenomenoloji'sinde köle-efendi diyalektiği çerçevesinde özgürlük kavramının felsefi içeriğini açıklamaya çalışmaktadır. Hegel'e göre

insan özbilindir (*für sich*) ve özbilinç ancak bir başka özbilinç için var olduğu ölçüde vardır (Bumin, 1998:16). Bu anlamda başkası için varolma, kendi için varolmanın vazgeçilmez koşuludur. Özbilinci yaratan ise, irade olmakla beraber, bu irade sadece bir nesnenin iradesi değildir. Aslolan “kendini kabul ettirme iradesi” ve ondan kaynaklanan eylemdir (Bumin, 1998:30). Kendini kabul ettirme iradesini Hegel, köle-efendi diyalektiği çerçevesinde anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Hegel’e göre hayatın korunması sadece insana özgü değildir. Gerçekte insanı hayvanlardan farklı kılan, hayatı bir değer uğruna yitirmeyi göze almaktır (Bumin, 1998:35). Bu bağlamda, sırf saygınlık için kendi yaşamlarını, tehlikeye atan iki taraftan biri korkudan dolayı geri çekilir ve diğerini tanır, köle-efendi diyalektiği sentezine ulaşmış olur. İşte gerçek anlamda özbilinç sahibi, yani kendi kendinin farkına varan birey, kendinin tanınmasını sağlayabilir. Bu çerçevede insanın kökeninden söz etmek, onun özerk ya da bağımlı oluşundan söz etmek demektir. Hegel’e göre insan başından beri ya efendi ya da köleydi. Tarihin sonu ise, köle ya da efendinin artık insanı belirlemediği, sadece insan olmanın yeterli olduğu an olacaktır (Bumin, 1998:36).

Aslında doğayı çalışmasıyla şekillendiren köle, dönüştürdüğü nesne yoluyla kendini biliniyor kılabilir. Gerçekte insanın başkası için çalışması, onun doğadan ayrı bir varlık olduğunun bilincine ulaştırır. Doğaya olan aşkınlığının bilincine varan insan ise, kendini özerk bir varlık olarak kavrayacak, yani özgürlüğünün bilincine varacaktır (Bumin, 1998:49). Diğer insanlara kendini kabul ettirmeye çalışan, çalışma yoluyla, yani emeğiyle özgürlük düşüncesine ulaşan köle, diğer insanların da özgür olmasını kabul etmeye yatkın olacaktır. Hegel’e göre, kendini kabul ettirme ve tanınmasını sağlama, ancak insanların tek tek ayrı bireyler olarak var olduğu durumda ortaya çıkabilir. Bu nedenle bireylerin toplum halinde olduğu sivil toplumda ve devlette bir tanınma çabası bahsedemeyiz. Zira sivil toplum ve devlet insanların toplum halinde birlikte yaşadıkları bir ortam olarak, uğruna kavga verilen tanınma zaten tamamlanmıştır (Sarvan, 1987:136). Toplumda halen tanınma çabası söz ediyorsak, toplumun gerçek anlamda varlığını sorgulamamız gerekmektedir.⁴ Hegel’e göre sadece toplumsal ilişkilere sahip

---

⁴ Carl Schmitt de politik olanı sadece dış politik alana ait sayarken aynı düşünme tarzını devam ettirmektedir. Bu anlamda da içeride politik olandan bahsetmek, artık varolan politik birliğin parçalandığı ve iç savaşın başladığı göstergesidir (Bezci, 2006:39-40). Yani tanınma çabası politik olanın toplumsallaştığı noktadır. Toplumsal saflar belirlendiğinde ise, politik olan artık toplumdan soyutlanmıştır.

bireyler özgür olarak görülebilir. Bu anlamda özgürlük de bilinç gibi, aslında türün başlangıcında yoktur, bunları yaratan tarih olmuştur.

Tin, tarih boyunca kendini açıklamaktadır. Hegel'e göre de tarihte olup biten değişiklikler, daima daha iyi senteze doğru gelişmektedir. Fakat bu ilerleme düzçizgisel değildir. Tarih, parçalanma ve bütünleşme olarak birbirini tamamlayan silsileler olarak ilerlemektedir (Touraine, 2000:94). Özgürlük ise, gelişen tarih boyunca kendini belirli araçlarla görünür kılar. Bu araçlar, insanın ihtiyaçları, tutkuları, amaçları, karakteri ve yetenekleriyle ilgi ve çıkarlarından oluşmaktadır. Hegel'e göre tin, Sezar ya da Napolyon gibi büyük adamları veya halkları kendi son amacını gerçekleştirmekte araç olarak kullanmaktadır. Tin'in amacı ise, sadece özgürlüktür (Soykan, 2000:54-55).

Hegel'e göre, tarihte özgürlük dört ayrı dönemde gözlenebilmektedir. Bunlar; Doğu, Yunan, Roma ve Cermen dönemleridir. Her bir dönem bir öncekinden daha ileridedir. Tarihin sonraki her döneminin daha iyi bir sentez olduğu tarihin kendisi tarafından pek de desteklenmemektedir. Örneğin, Roma'nın felsefi derinlik açısından Yunan'a göre hiç de ileride olmadığı ortadadır. Hegel'e göre gelişme, özgürlük amacının gerçekleştirilmesi anlamında teleolojiktir. Yani bir bütüne doğru, halkalar halinde birbirine bağlanan, halkların kültürel gelişimleri ve geliştirdikleri devlet tiplerinde tarihin özgürlüğe doğru ilerleyişi gözlenebilir (Özlem, 1984:73). Bu halkalardan ilki yukarıda belirttiğimiz Çini, Hinti, küçük Asya'yı, Filistin'i ve Mısır'ı kapsayan doğudur.

Hegel'e göre Doğu'daki insan, özgür olduğunun bilincine sahip değildir. Bilinen sadece tek bir insanın özgürlüğüdür. Onun özgürlüğünün içeriği ise, başına buyrukluğa ya da acımasız bir tutkudur (Copleston, 1995:63). Doğu dünyasında töresel olan, her şeydir. Karşısındaki bireylik ise, töresel olanla hiçbir şekilde bağımlı değildir. Özgür sayılan tek kişi olan Despot'un, kendini töresel olanla bağımlı kılması mümkün değildir. Bu anlamda doğuda hiçbir uzlaşma yoktur (Soykan, 2000:57). Oysa, özgür sayılan tek kişi, keyfiliğe ve zorbalığa dayalı bir despot olduğundan, aslında bir insan olarak özgürlüğünün de bilincinde değildir.

Özgürlük bilinci ise, ilk defa Eski Yunan'da ortaya çıkmıştır Ancak Eski Yunan'da da ancak insanların küçük bir bölümü özgürdü. Yunan dünyasında var olan özgürlük bilincinin gelişmemesinin iki nedeni vardı. Bunlardan birincisi; Yunan özgürlük düşüncesinin köleliğe izin vermesidir. Zaten özgürlüğün idamesi için efendi-köle diyalektiğinin asla son bulmaması gerekmektedir. İkincisi ise; Eski Yunan düşünce yapısının insanı (özgür insanı),

yurttaş olarak *polis*'le bütünleştirmesidir. Bu denli ayrılmazcasına birleştirilmiş, hatta özdeşleştirilmiş bir yapıda ise, özgürlük için gerekli eleştirel düşünce gelişmemiştir (Cevizci, tarihsiz:222). Hegel'in çabası ise, Eski Yunan'daki özgürlük bilincini, modern dünyanın bireyselleşmesine karşı kullanmaktır. Bu anlamda Hegel, bir bakıma kölenin kalmadığı bir Yunan dünyası yaratmak arzusundadır.

Tarihi mükemmel Cermen-Hristiyan dünyasına götürecek halkalardan üçüncüsü Roma'dır. Roma da ise, halk boyunduruk altındadır. Ancak bireyin özgürlüğü de tanınmaktadır. Bu özgürlük, Hegel'e göre bireyin somut özgürlüğüdür. Romalılar, kendilerini bir değer uğruna feda etmeye hazırdılar. Bundan dolayı, tinin somut özgürlüğünü kazanmışlardır. Yani başkalarına kendilerini kabul ettirmişlerdir (Soykan, 2000:57-58). Bu anlamda Roma, efendi-köle diyalektiğinin daha açık varolduğu senteze ulaşmış bir toplumdur.

Hegel'e göre, modern dünyada tinin kendini açıp geliştirmesi, yani kendini özgürleştirilmesi, bununla birlikte de kendinin tam bilgisine ve bilincine sahip olması Hristiyanlıkla birlikte uç vermiştir. Fakat Cermen dünyası ile Hristiyanlığın, bireyselleşmeyle birleştiği Reformasyonla birlikte ilk defa insan özbilincine ulaşmıştır. Hegel'e göre Reformasyonla birlikte, insanın tek olarak Tanrıya ulaşabileceği bilincine varılmıştır. Ancak, gerçek anlamda aydınlanmayla beraber, insanlar kendi kimliklerini akledip, evrensel düşünce özgürlüğünün bilincine varmışlardır. Hegel'e göre, bu süreçte Hristiyanlığın belirleyici özelliği, köleliği kaldırması olmuştur. İnsanın insan olarak özgür olabilmesi, önemli bir adımdır. Diğer taraftan Hegel, aydınlanmanın insanları bireyler olarak ayırt ederek, bireyleri de birbirinden bağımsız olarak görmesini ve onların içinde buldukları toplumu unutmalarını eleştirmiştir.

Özne-nesne ayrımı temelinde yükselen aydınlanma ile birlikte bireylerin, kendilerini sadece vicdan ve kanaatlerine göre yönetmeleri, öznel ve soyut özgürlükten başka bir şey değildir. Oysa Hegel'e göre, rasyonel olarak düzenlenmemiş nesnel dünyada, kendi vicdan ve kanaatlerine göre yaşayan bireylerin çatışmaya düşmeleri kaçınılmazdır. Toplumun rasyonel olarak düzenlenmesi, doğal olarak özgürlüklerin sınırlanması anlamına gelmektedir. Fakat sadece rasyonel olarak düzenlenmiş nesnel dünyada, bireyler özgürce nesnel dünyanın hukuk ve ahlakına göre yaşamayı seçeceklerdir. Bu bağlamda bireyin kendi istek ve arzuları ile toplumun ihtiyaçları arasında, nesnel dünyanın rasyonel düzenlenmesinden doğan bir ahenk oluşacağından, bireyin özgürlüğüne bir sınırlama getirildiği de düşünülemez.

Hegel, özgürlük bilincine basamaklar halinde ulaşıldığını bir başka açıdan da ele almıştır. Bu basamaklar şunlardır; Birincisi; Tinin doğallıkla içiçe olması anıdır. Bu aşamada tin özgür olmayan tikedir. Yani sadece bir kişi/despot özgürdür. İkincisi; tin kendi içinden çıkıp özgürlüğünün farkına varır. Çünkü ben, kendini de düşünebilendir. Ancak burada da, tin doğanın dolayımıyla gelişmiştir, yani özgür olan henüz efendidir. Onun özgürlüğü de kölelerin varlığına bağlıdır. Üçüncüsü ise; insanın insan olarak özgürlüğüdür. Bu anlamda artık insan tinselliğin özünü kendisinde duyumsama aşamasına yükselmiştir (Hegel, 1995:152). Bu anlamda özgürlüğün özbilinç sahibi olduğu ifade edilirken söylenmek istenen, bireysel iradelerin asla bir başka bireysel irade tarafından sınırlandırılmayacağıdır. Birinin özgürlüğü, bir başkasının özgürlüğü ile çatışma içine girerse, ancak evrensel akıl tarafından uzlaştırılabilir (Sfez, 2000:415). Bu aklın temsil edildiği yer ise, devlettir.

Aslında dünya tini, ulaştığı her basamakta eski dünya görüşünü aşmış ve özgürlüğün somutlaşacağı bir akıl devletine doğru yürümüştür (Özlem, 1984:75). Hegel bu akıl devletinin Prusya monarşisi olduğunu söylemekten de çekinmemektedir. Özgürlükten akıl devletine ulaşan yol, Hegel'in politik felsefesinin güzergahını oluşturmaktadır. Bir sonraki başlık, Hegel'in bu düşünce çizgisini anlama çabasıdır.

4. Hegel'in Politik Felsefesi

Hegel Prusya Devleti'nin restorasyonunun mimarıdır. Nitekim Prusya Devleti'nin restorasyonunun 1830'lu ve 1840'lı yıllarda gerçekleştiğini düşünürsek, Hegel'in düşüncelerinin etkisinden de bahsedebiliriz. Aslında Hegel döneminde Prusya Devleti, eş zamanlı diğer ülkelerle karşılaştırıldığında çağdaş ve ilerlemiş bir devlettir. Hegel'in yaşadığı dönemde Prusya'nın 19. Yüzyıl başındaki büyük reformisti Von Stein'a politik olarak daha yakın olduğu ve toprak soylularının çıkarlarına karşı küçük burjuva çıkarlarını savunduğu iddia edilmektedir (Westphal, 1996:297).

Hegel'de devlet kavramı da özgürlük kavramı gibi tarihsel süreç içinde ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Hegel'e göre, tarihte üç farklı devlet tiplenebilir. Bunlardan ilki antik devletlerdir. Bu tür devlet yapılarının Platon'dan bu yana bireyin devlet içinde eridiği, soyut genelliğin hâkim olduğu devletler olarak anlamak gerekmektedir. Fransız devriminden sonra oluşan, Hegel'in yeniçağ devleti olarak isimlendirdiği safhanın başat özelliği, soyut, bireysel farklılıkların önem kazanmasıdır. Dönemin kendine özgü niteliği, özgürlüğün öznal olarak anlaşılması ve bireysel iradelerin politik yaşamı belirlemesidir. Mutlak demokrasinin idealleştirildiği bu dönem, çoğunluğun

iktidarı ya da daha kötüsü azınlığın diğerleri üzerinde iktidarı şeklinde tezahür etmiştir. Hegel'e göre, devletin güçsüzlüğüne karşı, toplumun aşırı güçlendiği bu aydınlanmacı politik sistem, elbette tercih edilebilir değildir. Hegel için modern devlet ise, pratik anlamda meşruti monarşiden başka bir şey olamazdı. Aslında demokrasinin ve mutlak monarşinin dengelenmiş hali olan meşruti monarşinin 19. Yüzyılın başında Prusya için ilerici ve liberal düşünce olduğu ortadadır. Hegel'e göre devlet (pratik anlamda Prusya Devleti), özü özgürlük olan dünya tininin gelişmesinin son aşamasıdır (Peters, 2000:160).

19. Yüzyılın başında Alman düşünce dünyası, Machiavelli'in hayal edemeyeceği şekilde gücü adaletle birleştirmeyi düşünebilmiştir. Politik olanı etik olandan ayırdığı için modern politik düşüncenin başlangıcına yerleştirilen Machiavelli'e karşı Hegel, devlete ve politik olana etik bir görünüm kazandırmıştır. Bu düşünce tarzının getirisi, güç devleti (*Machtstaat*) ile adaletin bir arada düşünülmesinden dolayı, politik olanı bir iktidar ve güç kuramı olmaktan çok, bir otorite kuramına dönüştürmek olmuştur (D'Entreves, 2000:208-209).

Bu bağlamda devletin oluşumu, ahlaki ideanın, tinin, dolayımınmamış ve farklılaşmamış bir birlik aşaması olarak aileden başlamaktadır. Devlet'in oluşumu belirgin bir farklılık aşaması olan sivil toplumdan geçmekte ve varolan farklılıklar devlet içinde tekrar somut birliğe ve senteze ulaşarak kaybolmaktadır. Bu anlamda hâlihazırda varolan devletin iddiaları, her zaman uyrukların da yararınadır. Bu nedenle devlet, sorgulanmayan ve karşı çıkılmayan bir dünyevi Tanrı gibidir (Keane, 1993:74).

Hegel, ailenin öncelikle iki işlevi yerine getirdiğini düşünmektedir. Birincisi cinsel arzuyu görenekleştirmekte ve aklileştirmektedir. İkincisi ise, gelecek kuşakların yetişmesini sağlamaktadır. Bireyin toplumsallaşması ailenin en önemli işlevidir. Modern toplumlarda ailelerin sayısının artması ve hiç bir ailenin kendi gereksinimlerini sadece kendilerinin karşılayamayışı sivil toplumu doğurmaktadır. Hegel'e göre sivil toplum uzunca bir süre devlet olarak algılanmıştır. Oysa devlet, yalnızca bir ortaklık olarak sunulduğunda, aslında sivil toplumdan söz edilmektedir (Sarvan, 1987:104). Yanıltıcı olan sivil toplumda da çeşitli gereksinimlerin karşılanmasıyla ilgili kurum ve pratiklerin yerleşmiş olmasıdır.

Hegel, devletin toplum sözleşmesi kavramı çerçevesinde anlayamayacağını belirtmektedir. Toplum sözleşmesi anlayışıyla aslında mülkiyete ve haklara dair ilişkiler siyaset kuramına sokulmaya çalışılmaktadır (Hegel, 1991:84). Hegel'e göre doğa durumu, kuramcının istediği sonucu

ulaşmak için keyfince uydurduğu bir şeydir. Bu anlamda Rousseau, bireylerin bir araya gelerek devleti ihtiyari bir şekilde yarattıklarını söylerken yanılmaktadır (Hegel, 1991:201). Hegel, devletin sadece bireylerin can ve mal güvenliğinin korunması amacıyla kurulmadığını, hatta gerektiğinde devlet uğruna canlarından ve mallarından vazgeçilmesinin istendiğini belirtmektedir (Hegel, 1991:98). Zira toplum var olduğu için bireyler haklara sahiptir. Bu nedenle toplumun yok olma tehlikesine karşı bireyler, gerektiğinde kendi hayatlarını feda edebilmelidir. Diğer taraftan doğal durumdan toplumsal duruma geçişle birlikte barış ve güven ortamının tesis edildiği anlayışı da anlamlı değildir. Zira Hegel'e göre, sivil toplum aşaması henüz bireysel çıkarların, diğer bireysel çıkarlarla karşı kaşıya geldiği bir savaş alanıdır. Devlet ise, sivil toplumun çatışan unsurlarını içine alan, muhafaza eden ve bunlardan daha yüksek düzeyde bir ahlaki varlığı sentezleyen kavramdır. Yani sivil toplumun birliğe ulaştığı noktadır. Bu anlamda devletin içinde sivil toplum hem korunmuş hem de aşılmıştır (Keane, 1993:71). Yani Hegel, devleti bir sonraki aşamanın bir önceki aşamadan hep daha iyi olacağı zorunlu bir ilerleme olarak anlamlandırır (Akal, 2000:23).

Literatürde toplum-birey ilişkilerinde genel olarak iki farklı çizgi olduğu kabul edilmektedir. Birincisi, birey kimliğinin soyut bir bağlamda oluştuğunu kabul ederek, toplumun da tek tek bu soyut bireylerin bir araya gelmesi sonucu ortaya çıktığını kabul etmektedir.⁵ Diğer düşünce tarzı ise, bireye bir değer affetmeden toplumun, bireylerin kimliklerini de belirleyici güce sahip olduğunun kabul edilmesidir. Hegel'e göre ise, ontolojik üstünlüğün toplumda mı yoksa birey de mi olduğu aslında sahte bir sorudur. Hegel, toplumsal pratikler olmadan toplumsal uygulayıcıların (bireylerin), bu toplumsal pratikleri öğrenen, onlara katılan, onları sürdüren ve kendi değişken amaç ve koşullarına göre değiştiren bireyler olmadan da toplumsal pratiklerin olmayacağını ileri sürmektedir (Westphal, 1996:296).⁶

Hegel'in romantiklerle birçok konuda benzer düşündüğünü görebiliriz. Romantizmin doğuşunda, aydınlanmanın toplum, ahlak ve siyaset teorisinin yetersizliğinin farkına varılması önemli etkenlerdendir. Bu anlamda romantikler

---

⁵ Bu anlamda Hegel, insanın doğal olarak sosyal bir varlık olduğunu reddedenlerle, birey olmayı ilk ve en önemli şey olarak belirleyenler arasında düşünsel akrabalıklara özellikle dikkat çekmektedir (Strauss, 2000:309).

⁶ Hegel bu anlamda toplumsal uygulayıcıların tutumlarını değiştirmeleri ile zamanla varolan hukuksal yapının da değişebileceğini kabul etmektedir. Hegel için bu değişim, kendiliğinden değil akli olarak gerçekleşmektedir (Westphal, 1996:297).

de aydınlanmanın özne-nesne olarak ikiye böldüğü evreni, sürekli bir bütün olarak kavramaktadırlar. Özne-nesne ayırımına Hegel de karşı çıkmaktadır. Ancak, Hegel aklın kazanımlarını da reddetmez. Romantiklerin birçoğu ise, akılcılığa karşı tepkilerinden dolayı Katolikliğe dönebilmişlerdir. Hegel ise reform hareketini, eylem ve kurumların akılla gerekçelendirilmesi gereken özerk ve ahlaken sorumlu bireylerin tarihsel gelişimine önemli bir katkı olarak görmektedir (Westphal, 1996:299). Hegel bir Protestan olarak dinin dünya işlerine, olayların realitedeki akışına karşı kayıtsız olduğunu ve devletin ise dünyaya kök salmış espri olduğunu düşünmektedir (Hegel, 1991:211). Bu nedenle romantiklerin devletin kökenini dine ve geleneklere dayandırma çabasının karşısında yer almaktadır. Hegel, soyut ve formel hakların gerekliliğinin kabul edildiği, ihtiyaç ve ilgilerin rekabet ortamı içinde hukuksallaştırıldığı bir toplum ve ölçülü bir özerkliğin şekillendirdiği bir etik anlayışıyla temellenen, laik, akılcı ve politik inançlarla donatılmış bir devlet tasarlamaktadır.

Bir devlette bireysel özerklik ve adil yasa kavramları üç şekilde bir araya getirilebilir. Bunlardan ilki, genel iradeyi ve dolayısıyla adil yasayı bireysel iradelerin biraraya gelmesi olarak algılamaktadır. İkinci anlayışa göre, doğru politika ve doğru yasa bireysel iradelerden bağımsızdır ve kendisinin keşfedilmesini beklemektedir. Üçüncü düşünce tarzı ise, genel iradenin basitçe bireysel iradelerin toplamından oluşmadığı gibi, geleneklerin belirlediği ilkeleri de yansıtmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Hegel, bireysel özerklik ile yasaların yapımı süreci arasındaki ilişkiyi üçüncü tarza yakın olarak ele almaktadır. Hegel, bireylerin halkoyuna sunulmamış bile olsa hukukun içeriğini belirlemede önemli roller oynadıklarını düşünmektedir. Aslında bireyler yasaları, kendi özgürlüklerini ve bireysel amaçlarını garanti altına almak için, gerekli olan toplumsal pratikleri sürdürerek ya da değiştirerek belirlerler (Westphal, 1996:300). Toplumsal pratiklerin değişmesi ise, zaten zamanla kendiliğinden yazılı yasal çerçevenin de değişmesini zorunlu kılmaktadır.

Hegel için toplumsal kurumlar, özgürlüğün gerçekleşmesine katkıları oranında meşruiyetlerini kazanırlar. Bu anlamda modern devlet, gerçeklikle akılsallığın özdeşleştiği ve toplumun devlet aracılığıyla kendi bilincine ulaştığı noktadır (Bumin, 1998:138). Özbilinç sahibi olan, özgür birey ise, devlet içinde kendi üst benliğini bulur, yani birey devlette kendi iradesi ve özgürlüğünün tezahürünü görmektedir (Dumont, 2000:172). Hegel'de politik etik, bireysel ahlaklığın daha yüksek ve daha gerçek olan bir ahlaksallık adına aşılmasıdır. Devlet ise, etiğin en yüksek aşamasıdır. Hegel insanların kendilerini devletten kopararak, sadece kendi iç dünyalarında kalarak özgürleşemeyeceklerini iddia

eder. Diğer taraftan ahlaksal bireylerden oluşan nesnel bir ahlaksal dünya olmadan da politika mümkün değildir (Bumin, 1998:152). Hegel için devlet, kamu yararının sürdürülmesi için politik çerçeve sunan en üst normatif kurumdur. Bu bağlamda etik yaşam ancak karşılığını devlette bulur ve orada gelişebilir (Erdoğan-Tosun, 2001:39).

5. Sonuç

Modern politikbilim literatürü politik olan ile etiğin ayrılmasını kendisine milat edinmiştir. Kimilerine göre Platon'dan sonraki en büyük filozof olan Hegel ise, politik olan ile etiğin birlikteliğini modern anlamda yeniden kurgulamıştır. Hegel'in etik ile politik olan arasında kurduğu bağlantının en önemli özelliği, topluma bireye nazaran yeniden öncelik tanıyan modern zamanların sentezine ulaşmasıdır. Bu nedenle özgürlüğü klasik liberal anlayıştaki gibi bireyden yola çıkarak anlamlandırmaz. Hegel'e göre, hem birey hem de toplum için yıkıcı olmayan hakiki özgürlüğün bir cemaatin etik hayatında temellenmiş olması gerekmektedir. Yani asolan toplum içinde özgürlüğe ulaşmanın yollarını bulmaktır. Özgürlüğün toplumsal kavranışı dolayısıyla Hegel, özgürlüğü evrensel anlamda herkesin sahip olduğu bir şey olarak değil, tarihselliğin ve mekânın belirlediği bir olgu olarak kavramaktadır.

Hegel'de etik ve politik olan arasındaki bağı özgürlük kavramı kurmaktadır. Onun etik anlayışı aydınlanmacı etik teorilerine tepki olarak okunabilir. Bütün aydınlanmacı dikotomilere karşı olan ve asıl amacı birey ve toplum arasında büyük senteze ulaşmak olan Hegel, etik anlayışının en yüce iyisini özgürlük kavramında bulmaktadır. Hegel, tını kendi kendisinin tam ve tümüyle rasyonel bilinci olarak kavramaktadır. Bilinç ise, özgürlüğün en yüksek anlamda gerçekleşmesini mümkün kılar. Yani ancak kendi kendisinin farkında olanın özgürlüğünden bahsedebiliriz. Yine de bu gerçek özgürlük değildir. Gerçek özgürlük, sadece bütün içinde tahayyül edilebilen özgürlüktür. Bu nedenle yalnızca toplumsal ilişkilere sahip olan bireyler özgür olarak görülebilir. Özgürlük de bilinç gibi, aslında türün başlangıcında yoktur, bunları yaratan tarih olmuştur. Toplumda birinin özgürlüğü bir başkasının özgürlüğü ile çatışırsa, ancak evrensel akıl tarafından uzlaştırılabilir. Bu aklın temsil edildiği mekân ise devlettir. Bir başka ifadeyle özgürlüğün somutlaştığı politik mekân akıl devletidir.

Devlet ve politik olana tekrar etik bir içerik kazandıran Hegel, politik gücü adaletle uzlaştıran bir akıl devleti tahayyül etmiştir. Ona göre, devlet sivil toplumun çatışan unsurlarını içine alan, muhafaza eden ve daha yüksek bir etik varlık olarak sentezleyen bir kavramdır. Hegel, bireysel özerklik ile adil yasa

arasındaki bağı toplumsal pratikleri öne çıkararak kurmaktadır. Yani genel irade ne bireysel iradelerin toplamı ne de gelenekten ibarettir. Bireyler ancak toplumsal yaşam pratiklerini değiştirerek yasal değişimi zorlayabilir. Bu nedenle devlete gördüğümüz, aslında kendi irademiz ve özgürlüğümüzden başkası değildir. Kendi etik yaşamımız karşılığını devlette bulmaktadır.

ABSTRACT

ETHICS, POLITICS AND FREEDOM IN HEGEL'S PHILOSOPHY

The concept of freedom constitutes the relationship between ethics and politics in Hegel's thought. Contrary to Kantian understanding of the concept of freedom in which the concept is autonomous from nature and society, Hegel attempts to reconcile the social and individual existence of human being. The first condition of freedom for individual is to have a self-consciousness, that is being aware of himself. But freedom that could not being comprimized with being social is not the real freedom.

Hegel also examines freedom in its historal manner. Freedom, in its historical manner, has reached its completed meaning only in Western societies. Hegel thinks that freedom becomes concrete in practical and political manner in Prussian State, in other words, in modern state. According to Hegel the modern state is a state in which justice and power is united. That is, the state has a both political and ethical existence. Hegel suggests that social institutions are legitimized only by realization of freedom. State is also the supreme normative insitution which concretize ethical life. The aim of this study is to understand Hegel's attempt of synthesizing individual and society by using ethical and political concepts.

Key Words: Political Philosophy, Ethics, Politics, Freedom

KAYNAKÇA

AKAL, Cemal Bali (2000), "Bir Devlet Kuramı İçin Giriş", *Devlet Kuramı*, (Der. Cemal Bali AKAL), Dost Yay., Ankara.

BENHABİB, Şeyla (1999), *Modernizm, Evrensellik ve Birey*, (Çev. Mehmet KÜÇÜK), Ayrıntı Yay., İstanbul.

BEZCİ, Bünyamin (2006), *Carl Schmitt'in Politik Felsefesi: Modern Devletin Müdafası*, Paradigma Yay., İstanbul.

BUMİN, Tülin (1998), *Hegel*, Cogito Yay., İstanbul.

- CEVİZCİ, Ahmet, *İdealist Etik*, Yayınlanmamış çalışma, tarhsiz.
- COPLESTON, Frederick (1995), *Felsefe Tarihi-Kant*, (Çev. Aziz YARDIMLI), İdea Yay., İstanbul.
- D'ENTREVES, Alessandro Passerin (2000), "Devlet Kavramı", *Devlet Kuramı*, (Der. Cemal Bali AKAL), Dost Yay., Ankara.
- DUMONT, Louis (2000), "Bireycilik Üzerine Denemeler: Doğu. XIII. Yüzyıldan Başlayarak Siyaset Katagorisi ve Devlet", *Devlet Kuramı*, (Der. Cemal Bali AKAL), Dost Yay., Ankara.
- ERDOĞAN-TOSUN, Gülgün (2001), *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yay., İstanbul.
- FAY, Brian (2001), *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çok Kültürlü Bir Yaklaşım*, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- GÖHLER, Gehard ve Angsgar KLEIN (1993), "Politische Theorien des 19.Jahrhunderts", *Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart (Hrsg. Hans-Joachim Lieber)*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn.
- HEGEL, G.W.H. (1991), *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, (Çev. Cenap KARAKAYA), Sosyal Yay., İstanbul.
- HEGEL, G.W.H (1995)., *Tarihte Akıl*, (Çev. Önay SÖZER), Kabalcı Yay., İstanbul.
- HÖSLE, Vittorio (1997), *Moral und Politik-Grundlagen Einer Politischen Ehtik für das 21.Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München.
- KEANE, John (Der.) (1993), *Sivil Toplum ve Devlet- Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, (Çev. Erkan AKIN, Aksu BORA, Ahmet ÇİĞDEM, Levent KÖKER, Mehmet KÜÇÜK, Ayşe NUR), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- KYMLICKA, Will (2004), *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, (Çev. Ebru KILIÇ), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- MACINTRYRE, Alasdair (2001a), *Ethik'in Kısa Tarihi- Homerik Çağdan Yirminci Yüzyula*, (Çev Ahmet CEVİZCİ), Paradigma Yay., İstanbul.

Hegel'in Siyaset Felsefesi

- MACINTRYRE, Alasdair (2001b), *Erdem Peşinde- Ahlak Teorisi Üzerine Bir Çalışma*, (Çev. Muttalip ÖZCAN), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- DOĞAN, Özlem (1984), , *Tarih Felsefesi*, Ege Ün. Basımevi, İzmir.
- PETERS, R. S. (2000), “Hegel ve Ulus-Devlet”, *Siyasi Düşünce Tarihi*, (David Thomson), Şule Yay., İstanbul.
- RHONHEIMER, Martin (1979), *Politisierung und Legitimitaetentzug- Totalitaere Kritik der parlamentarischen Demokratie in Deutschland*, Karl Alber Verlag, Feiburg, München.
- SARIBAY, Ali Yaşar (2000), *Kamusal Alan, Diyolojik Demokrasi, Sivil İtiraz*, Alfa Yay., İstanbul.
- SARVAN, Gülnur (1987), *Sivil Toplum ve Ötesi*, Alan Yay., İstanbul.
- SFEZ, Lucien (2000), “Duguit ve Devlet Kuramı. Temsil ve İletişim”, *Devlet Kuramı*, (Der. Cemal Bali AKAL), Dost Yay., Ankara.
- SOYKAN, Ömer Naci (2000), “Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi/ Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş”, *Felsefelogos Dergisi*, 9.
- STRAUSS, Leo (2000), “Tabii Hak ve Tarih”, *Devlet Kuramı*, (Der. Cemal Bali AKAL), Dost Yay., Ankara.
- TOURAINÉ, Alain (2000), *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev. Hülya TUFAN), YKY Yay., İstanbul.
- WEST, David (1998), *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev. Ahmet CEVİZCİ), Paradigma Yay., İstanbul.
- WESTPHAL, Kenneth R. (1996), “Hegel'in Hukuk Felsefesinin Temel Bağlam ve Yapısı”, *Cogito*, 9.